

Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΝΙΤΣΕ

Ἡ ρητορική θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς γέννημα τῆς ἀρχαίας πόλεως, φαινόμενο τό ὁποῖο ἀναπτύχθηκε, κατὰ κύριο λόγο, στή μορφή τοῦ κοινωνικοῦ βίου πού ἐξέθρεψε τήν ἀθηναϊκή δημοκρατία. Ὁ Ἀριστοτέλης τήν ὅρισε ὡς «τέχνη» πού ἐπιδιώκει νά ἀποδείξει τό «ἐνδεχόμενον πιθανόν» γιά κάθε θέμα ὑπό συζήτηση καί ὅτι εἶναι προσιτή στόν καθένα ἄν ἔχει τό χάρισμα καί τό καλλιιεργεῖ. Σέ συνθήκες δημοκρατικῆς ἐλευθερίας, ἡ ἰκανότητα στή χρήση τοῦ λόγου συνιστᾷ οὐσιαστικά διαχείριση τῆς ἐξουσίας στόν δημόσιο χῶρο. Οἱ παραδοσιακές μορφές, ὅπως εἶναι γνωστές ἀπό τήν τριμερή διάκριση σέ συμβουλευτικό, δικανικό καί πανηγυρικό εἶδος, ἐπιτρέπουν στόν ρήτορα, ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις, τήν προσφυγή στήν ἄμυνα, στήν ἐπίθεση καί στή διπλωματική διαπραγμάτευση. Ἡ ρητορική ἦταν τέχνη πού δίδασκε «τρόπους» καί «τόπους» τῆς γλώσσας, ἐνῶ συνάμα ἀσκῶσε τή δύναμη τῆς μνήμης καί τήν πειστικότητα τοῦ ἐπιχειρήματος.

Ἡ ἱστορία καί θεωρία τῆς ρητορικῆς ἀρχίζει μέ τοὺς σοφιστές καί τόν Ἀριστοτέλη, γιά νά καταλήξει στά σημερινά «ἐγχειρίδια» χρήσης τοῦ προφορικοῦ καί τοῦ γραπτοῦ λόγου. Σέ ὅλη τή μακρόχρονη διαδρομή της εἶναι φανερό ἡ στενή σχέση μέ τήν προφορικότητα ἀλλά καί γενικότερα μέ τήν τυπολογική θεώρησή της γλώσσας. Ἀνεξάρτητα

από τήν τύχη της σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και τήν υποταγή της σε άκαμπτες διδακτικές ανάγκες, διατήρησε στενή σύνδεση με τή γλώσσα. "Όλα τά υπόλοιπα μπορούν να μεταβληθούν ή και να υποχωρήσουν (ή συνάφεια με τήν εξουσία, ή εξάρτηση από τήν διδασκαλία, ή θεσμική ισχύς), ή σχέση όμως με τή γλώσσα παραμένει αναλλοίωτη. Η ρητορική, εν άλλους λόγους, δεν είναι παρά μία θεωρία τής γλώσσας, ένα επιχείρημα για τή γλώσσα. Αυτή ή πρωταρχική υπόσταση του ρητορικού λόγου εξηγεί και τήν ευχέρεια τής αξιοποίησής του από τήν θεωρία τής λογοτεχνίας στην ανάλυση του κειμένου.

Τό κρίσιμο ζήτημα βέβαια για τήν τέχνη τής ρητορικής υπήρξε εξαρχής τό ζήτημα τής «αλήθειας». Έπικριτές, όπως ο Πλάτων, επέμειναν στην έωλη ήθικη θεμελίωση του ρητορικού λόγου, με τό επιχείρημα ότι ή χρήση υπερίσχυε τής αρετής και ή σύμβαση τής ουσίας. Σύμφωνα με αυτή τήν θεώρηση, ή φιλοσοφία αντιτίθεται στην ρητορική, αφού αναζητά τήν αλήθεια και όχι τήν πειθώ. Από τήν διαμάχη του Πλάτωνα με τούς Σοφιστές κατάγεται ή γνωστή αντιπαράθεση ανάμεσα στην φιλοσοφική θεώρηση, ή οποία υποστηρίζει ότι πέραν των φαινομένων, των σημαινόντων και των γλωσσικών σχημάτων υπάρχει πάντα ή δυνατότητα κατανόησης του πραγματικού και σύλληψης του αληθοῦς, και στην ρητορική θεώρηση, ή οποία ισχυρίζεται ότι ή μεσολάβηση τής γλώσσας είναι τόσο καθοριστική, ώστε συνήθως ό,τι θεωρείται «αληθές» ή «πραγματικό» είναι απλώς παραλλαγή γλωσσικών ενεργημάτων. Για τήν φιλοσοφία, πού κατάγεται από τήν πλατωνική ιδεοκρατία, ή αλήθεια υπάρχει πέραν τής γλώσσας, σε έναν κόσμο απρόσβλητο από τόν ανθρώπινο σχετικισμό· για τήν ρητορική, πού κατάγεται από τήν αρχαία σοφιστική, ή γλώσσα υπάρχει πέραν τής αλήθειας, παρά-

γεται ανάλογα με τίς περιστάσεις και παρουσιάζεται σαν πραγματική μέσω τής δύναμης τής πειθούς.

Οί άρνητικές συνδηλώσεις γι' αυτή τήν τέχνη του λόγου κυριάρχησαν στην ιστορία έως σήμερα. Δεν έλειψαν βέβαια και οί υπερασπιστές της, εκείνοι πού θεώρησαν ότι ή γνώση τής ρητορικής είναι απαραίτητη για τή γενικότερη καλλιέργεια τής κριτικής σκέψης και για τήν κατανόηση των μηχανισμών τής αναπαράστασης πού αναπτύσσονται στην δράση τής ανθρώπινης γλώσσας εντός του φυσικού κόσμου. Οί επικριτές υπογράμμισαν τήν επικίνδυνη δύναμη του λόγου να ανατρέψει τά δεδομένα και να χειραγωγεί τό κοινό και επεσήμαναν ότι ή ικανότητα χειρισμού τής πειθούς επέτρεπε τή διαρκή αμφισβήτηση νόμων, κανόνων και αξιών, δηλαδή υποδαύλιζε τή θεσμική και ήθικη αστάθεια. Η διαχρονική, ωστόσο, υποβάθμιση τής ρητορικής δεν οφείλεται τόσο στους φόβους των θεματοφύλακων τής κοινωνικής τάξης όσο στην μετατροπή της σε διδακτικό αντικείμενο. Όπως ή γραμματική, έτσι και ή ρητορική, ξέπεσε με τό πέρασμα του χρόνου στον άκρατο φορμαλισμό, στην μηχανική εκμάθηση κανόνων και εφαρμογών, με αποτέλεσμα τή βαθμιαία διάβρωση τής φιλοσοφικής διάστασης του γλωσσικού φαινομένου.

Η άλλη πλευρά αξιοποίησε τή ρητορική για να μελετήσει τή σχέση μορφής και περιεχομένου, γλώσσας και νοήματος. Ξεπερνώντας τήν κακή φήμη της ως διαστροφή του δημοσίου ήθους, κράτησε τήν εμπειρία τής μελέτης του λόγου για να μιλήσει για τή συμβατική σύνδεση ανάμεσα στα σημεία και στα πράγματα. Η ρητορική, κατά τήν θεώρηση αυτή, δεν είναι μία απλή τέχνη του λόγου αλλά μία έρμηνεία τής γλώσσας χρήσιμη στις ζητήσεις του φιλοσοφικού στοχασμού. Η πιο ξεχωριστή περίπτωση φιλοσόφου πού άντλησε από τή ρητορική επιχειρήματα για

νά επιτεθεί στον θετικισμό και εμπειρισμό της εποχής του υπήρξε ο Φρειδερίκος Νίτσε. Υποδεικνύοντας τη «γλωσσική» ύφή του «πραγματικού», ο Νίτσε μās υποχρέωσε να ξανασκεφτούμε τό χριστιμικό ζήτημα της εμπλοκής του λόγου στό ίδιο τό «περιεχόμενο» της αλήθειας. Γιά τόν Νίτσε ή γλώσσα είναι ρητορική, γιατί διατυπώνεται ως δόξα και όχι ως επιστήμη.

Κατά κανέναν τρόπο δέν υποστήριξε, όπως ισχυρίζονται όρισμένοι, ότι ή μόνη πραγματικότητα είναι ή γλώσσα. Αντίθετα, προειδοποίησε ότι ό τρόπος έκφοράς εισδύει τόσο πολύ στην παράσταση της εικόνας του κόσμου, ώστε στό τέλος δέν μπορούμε νά ξέρουμε σέ ποιόν βαθμό δημιουργούμε αυτό πού νομίζουμε ότι ανακαλύπτουμε. Από αυτή τήν αδυναμία πηγάζει ή σύγχυση του τί μέ τό πώς. Η διαπίστωση αυτή μās οδηγεί στην έννοια του «γλωσσικού φαινομένου» γενικά, κατά κύριο λόγο όμως τρέπεται πρός τη γλώσσα της λογοτεχνίας ως κατεξοχήν ρητορικής πραγματικότητας. Ο Νίτσε υπήρξε επομένως ό ζωτικός σύνδεσμος ανάμεσα στην θνήσκουσα παράδοση της ρητορικής τέχνης και στην μετανεωτερική αναβίωση της ρητορικής ανάλυσης. Η διεισδυτική ματιά του καλού φιλόλογου επέτρεψε στον φιλόσοφο νά διαγνώσει τήν καιρία σημασία της ρητορικής για τήν κατανόηση του ανθρώπινου πολιτισμού, εστιάζοντας τήν προσοχή του στις παγίδες της γλωσσικής χρήσης.

Η επανάκαμψη της ρητορικής τά τελευταία χρόνια στην μελέτη της λογοτεχνίας και της φιλοσοφίας όφειλει πολλά στον Νίτσε και σ' όσους αναγνώρισαν τήν αξία των Όσσεών του και διεύρυναν τό πεδίο της απήχησης τους. Αναφέρομαι κυρίως στους Paul de Man και Jacques Derrida, στους εισηγητές της αποδόμησης κατά τη δεκαετία του 1970, οι όποιοι κατανόησαν τή ρητορική διάσταση της

γλώσσας και ενσωμάτωσαν στην θεωρία τους τή διαδικασία του γράφειν ως κατεξοχήν αλληγορικό έγχειρήμα. Η απόσταση από τήν παραδοσιακή έννοια της ρητορικής είναι τεράστια. Η ρητορική, από όργανο βελτίωσης του λόγου και άσκησης έπιρροής στην δημόσια σφαίρα, μετατρέπεται σέ κύριο συστατικό μιάς θεωρίας πού δέν ταυτίζει πλέον τό σημαίνον μέ τό σημαινόμενο αλλά επιδιώκει νά καταδείξει ότι όλες οι κειμενικές σχέσεις ανακατανέμουν τό νοηματικό φορτίο τους αδιάκοπα, έως τό σημείο όπου ή μόνη απάντηση είναι ή έλλειψη πόρου, ή απορία. Θά ήταν δύσκολο, αν όχι αδύνατο, νά φτάσουμε στην κορύφωση της αποδόμησης, όσον αφορά τή σύλληψη του γλωσσικού φαινομένου στην λογοτεχνική γραφή, αν δέν είχε προηγηθεί ή σχετική προεργασία του Νίτσε.

Η επιστροφή στον Νίτσε σημάδεψε τήν περίοδο άκμης του αποδομισμού στην Ευρώπη και στην Άμερική, τήν περίοδο δηλαδή κατά τήν όποία ή ρητορική απέκτησε κύρος στις λογοτεχνικές σπουδές όχι ως μέσο πειστικών επιχειρημάτων αλλά ως μέσο θεώρησης της γλώσσας. Ήταν τότε πού ανανεώθηκε και τό ενδιαφέρον για τις σχεδόν ξεχασμένες σημειώσεις του νεαρού Νίτσε για τό μάθημα της κλασικής ρητορικής. Προηγήθηκε ή μετάφρασή τους στα γαλλικά από τους Lacoue-Labarthe και Nancy, τό 1971, στό περιοδικό *Poetique*, και ακολούθησε ένα κείμενο του Paul de Man στό περιοδικό *Symposium*, μέ τίτλο «Η θεωρία του Νίτσε για τή ρητορική», τό 1974. Άμέσως μετά ό τελευταίος ασχολήθηκε συστηματικά μέ τόν Νίτσε και τις περί τήν ρητορική απόψεις του, εντάσσοντας τά συμπεράσματά του για τις παραδόσεις της κλασικής ρητορικής στην γενική προσέγγιση της νιτσεικής γραφής, όπως αυτή παρουσιάζεται στό έμβληματικό πλέον βιβλίο του Άλληγορίες της ανάγνωσης (1979).

Σ' αυτό ο de Man σημειώνει ότι «ο Νίτσε τοποθετεί τη μελέτη της ρητορικής πέραν των τεχνικών της εύγλωττίας και της πειθούς, συνδέοντάς την με μία προηγούμενη θεωρία σχημάτων λόγου ή τρόπων. Οί σημειώσεις περιέχουν άμεση συζήτηση τριών τουλάχιστον τρόπων: μεταφορά, μετωνυμία, και συνεκδοχή, και αναγγέλλουν την πρόθεση του Νίτσε να συνεχίσει με μία ταξινόμηση των τρόπων, πού θα περιλάμβανε την κατάχρηση, την αλληγορία, την ειρωνεία, τη μετάληψη κλπ. [...] Οί τρόποι δέν νοούνται αισθητικά, σάν στολίδια, ούτε νοούνται σημασιολογικά, ως έξεικονιστικό [figurative] νόημα πού κατάγεται από έναν κυριολεκτικό, κύριο προσδιορισμό. Μάλλον τό αντίθετο συμβαίνει. Ο τρόπος δέν είναι δευτερογενής, περιθωριακή ή ανώμαλη μορφή της γλώσσας, αλλά τό γλωσσικό παράδειγμα par excellence. Η έξεικονιστική δομή δέν είναι ένας γλωσσικός τρόπος [mode] μεταξύ άλλων αλλά χαρακτηρίζει τή γλώσσα ως τέτοια».

Ο έντοπισμός μιάς θεωρίας για τή γλώσσα μέσα στό ακαδημαϊκό κείμενο των νιτσεικών παραδόσεων αποδεικνύει τό πρώιμο ενδιαφέρον του φιλοσόφου για τή συνάφεια γλωσσικού ένεργήματος και ρητορικού τεχνάσματος.

Γιά τόν Νίτσε, ο διαχωρισμός του περιεχομένου ή του νοήματος από τους ρητορικούς τρόπους είναι αδύνατος. Ο de Man έκμεταλλεύεται αυτή τήν παρατήρηση για να προχωρήσει στό μεταγενέστερο έργο του Νίτσε και να τεκμηριώσει τήν άποψη του ότι ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί τή ρητορική για να «διαβάσει» τή φιλοσοφία έναντι της λογοτεχνίας και αντίστροφα: «Ο Νίτσε είναι προφανώς μία από εκείνες τις μορφές, όπως ο Πλάτων, ο Αλγουστίνος, ο Μονταίν ή ο Ρουσσώ, των οποίων τό έργο πατάει και στις δύο δραστηριότητες του ανθρώπινου πνεύματος, οι οποίες είναι μεταξύ τους ταυτόχρονα οι πιο κοντινές

άλλά και οι πιο άδιαπέραστες —ή λογοτεχνία και ή φιλοσοφία».

Στό σύντομο αυτό σημείωμα δέν υπάρχουν περιθώρια για περαιτέρω ανάλυση του ζητήματος. Ένδιαφέρει περισσότερο να τονιστούν τά κάτωθι: α) Οί παραδόσεις του Νίτσε ανήκουν στά κατάλοιπα ενός φιλοσόφου πού είναι συνάμα ικανός φιλόλογος· β) Στο έκ φύσεως συνοπτικό και σχηματικό κείμενο υπάρχουν διεσπαρμένες, και σε πρωτογενή μορφή, παρατηρήσεις του Νίτσε για τή ρητορική και τή γλώσσα πού προικωνίζονται μεταγενέστερες και συστηματικότερες θεωρήσεις στο έργο του· γ) Ο Νίτσε έχει ήδη διαβλέψει ότι ή ρητορική δέν προσφέρεται μόνο για άσκηση στο πειστικό επιχείρημα αλλά και για μελέτη της γλωσσικής ύποστασης της ανθρώπινης σχέσης και φαντασίας· δ) Ο Νίτσε γίνεται ή γέφυρα πού ένώνει τήν τυπολογική παράδοση της ρητορικής εκμάθησης με τή σύγχρονη θεωρία της λογοτεχνίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τή δεκαετία του 1970 και μετά· ε) Ο Paul de Man καθιέρωσε τό νιτσεικό έργο ως πηγή για τήν αναθεώρηση της ρητορικής παράδοσης και τήν ένταξη πλέον της ρητορικής ανάγνωσης στις λογοτεχνικές σπουδές.

Τό συμπέρασμα είναι άπλο: για να μπορέσει ο σημερινός μελετητής της λογοτεχνίας να κατανοήσει τή σημασία της ρητορικής για τήν ανάγνωση του κειμένου θα πρέπει, πρώτα απ' όλα, να γνωρίζει ορισμένα πράγματα για τήν ιστορία της ρητορικής. Σε μία τέτοια επιδίωξη ή κληρονομιά του Νίτσε θεωρείται ανεκτίμητη.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΗΜΗΡΟΓΛΗΣ